

Історія

УДК 94(497.2)"18":37+655.4/.5

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.20642980>

**Просвітницько-видавнича діяльність Драгана Цанкова
у середині XIX ст.**

Крютченко Марія Леонідівна,

кандидат історичних наук, доцент, Харківський національний
університет імені В. Н. Каразіна майдан Свободи, Харків, Україна,

<https://orcid.org/0000-0002-1582-3814>

Прийнято: 17.05.2026 | Опубліковано: 30.05.2026

***Анотація.** Стаття присвячена дослідженню раннього етапу діяльності Драгана Цанкова у 1850-х рр., формуванню його суспільно-політичних і культурно-просвітницьких поглядів, а також його ролі у розвитку болгарського книгодрукування та журналістики в середині XIX ст. Особливу увагу приділено створенню друкарні, заснуванню товариства «Община на българската книжнина» та видавничій діяльності журналу «Български книжици». У результаті дослідження встановлено, що діяльність Д. Цанкова відіграла важливу роль у консолідації болгарської інтелігенції, поширенні національної освіти та формуванні модерної болгарської національної свідомості. Очевидно, що його книговидавничі та публіцистичні ініціативи стали важливим чинником розвитку болгарської культури й громадської думки, а співпраця із західноєвропейськими колами та підтримка католицьких місій суттєво вплинули на еволюцію його політичних поглядів у подальшому.*

Ключові слова: Болгарія, Драган Цанков, книгодрукування, журналістика, просвітництво.

**The educational and publishing activities of Dragan Tsankov
in the mid-XIXth century.**

Mariia Kriutchenko,

Ph.D. (History), docent, V. N. Karazin Kharkiv National University
Kharkiv, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-1582-3814>

Abstract. *The article is devoted to the study of the early stage of Dragan Tsankov's activities during the 1850s, the formation of his socio-political and cultural-educational views, as well as his role in the development of Bulgarian printing and journalism in the mid-nineteenth century. Particular attention is paid to the establishment of a printing house, the founding of the society Obshchina na Balgarskata Knizhnina, and the publishing activities of the journal Balgarski Knizhitsi. The study demonstrates that Tsankov's activities played a significant role in the consolidation of the Bulgarian intelligentsia, the dissemination of national education, and the formation of modern Bulgarian national consciousness. It is evident that his publishing and journalistic initiatives became an important factor in the development of Bulgarian culture and public opinion, while his cooperation with Western European circles and support for Catholic missions substantially influenced the evolution of his political views in subsequent years.*

Keywords: Bulgaria, Dragan Tsankov, printing, journalism, enlightenment.

Постановка проблеми. Діяльність Драгана Цанкова посідає важливе місце в історії болгарського національного Відродження середини XIX ст., однак ранній етап його громадсько-політичної та культурно-просвітницької

діяльності досі недостатньо висвітлений у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Особливої уваги потребує дослідження впливу європейського інтелектуального середовища на формування світогляду Цанкова, його участі у становленні болгарського книгодрукування, розвитку періодичної преси та створенні культурно-освітніх товариств як чинників консолідації болгарської нації в умовах османського панування. Актуальність теми зумовлена необхідністю глибокого аналізу ролі Д. Цанкова у процесах національного пробудження болгарського суспільства, розвитку болгарської освіти, літературної мови та формування модерної національної ідентичності в контексті суспільно-політичних змін середини XIX ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на наявність праць, присвячених діяльності Драгана Цанкова, у сучасній історіографії недостатньо досліджено ранній період його громадської та культурно-просвітницької діяльності. Маловивченими залишаються питання впливу навчання у Віденському університеті на формування його політичних і національних поглядів, роль європейського інтелектуального середовища у становленні його просвітницьких ініціатив, а також значення видавничої діяльності Цанкова для розвитку болгарської національної ідеї. Недостатньо уваги приділено й аналізу історичних та публіцистичних праць Цанкова як інструменту формування національної свідомості болгарського суспільства середини XIX ст.

Діяльність Д. Цанкова розглядалася в окремих роботах переважно в контексті болгарського національного Відродження, розвитку журналістики, церковно-національної боротьби та формування болгарської політичної еліти другої половини XIX ст. Важливе значення для дослідження мають архівні документи та особисте листування Цанкова, що зберігаються у фондах Болгарської академії наук та Національної бібліотеки «Св. Св. Кирил і Методій», які містять відомості про його громадську та видавничу діяльність.

Значний внесок у вивчення біографії Цанкова зробили болгарські дослідники М. Ковачева, В. Николова та П. Пеев, які частково проаналізували його діяльність як громадського діяча. Водночас більшість досліджень фрагментарно розглядають ранній етап діяльності Цанкова, недостатньо уваги приділяючи його просвітницьким ініціативам, створенню друкарні та ролі у формуванні болгарської національної свідомості середини XIX ст.

Формулювання цілей статті. Метою статті є аналіз раннього етапу культурно-просвітницької та видавничої діяльності Драгана Цанкова у середині XIX ст.

Завдання статті: дослідити вплив навчання у Віденському університеті на формування світогляду Цанкова; проаналізувати його діяльність у сфері книгодрукування та розвитку болгарської періодичної преси; охарактеризувати процес створення товариства «Община на българската книжнина» і журналу «Български книжици»; оцінити внесок його історичних і публіцистичних праць у формування болгарської національної свідомості та розвитку культурно-освітнього руху середини XIX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 1850 р. Д. Цанков ще продовжував вчитися, тому у пошуках нових знань, спільно зі своїм рідним братом Антоном, він поїхав до австрійської столиці. У Віденському університеті молодий студент слухав лекції юридичної спрямованості, зокрема, про конституційне право. Паралельно вивчав німецьку мову [20, ф. 356, а. е. 28, л. 2156]. В умовах навчання в середовищі вільної європейської громадськості він важко сприймав факт поневолення болгар. Контраст життя у Болгарії і в Австрійській імперії пробуджував в ньому почуття відповідальності за майбутнє своєї країни.

Тут, під впливом відомого славіста того часу Ф. Миклошича, Д. Цанков почав захоплюватися філологією, що заклало основу для початку серйозних лінгвістичних досліджень. Два роки спільно зі своїм братом Д. Цанков

працював над першою суттєвою науковою працею – болгарською граматиною німецькою мовою [1, р. 129]. Завдяки цій роботі 24-річний Д. Цанков став відомим серед болгар і в західноєвропейських наукових колах.

Саме у Відні за прикладом сербів, хорватів і чехів, у близькому оточенні Цанкова виникла ідея створення науково-літературного товариства. Його підтримували брат Антон, майбутній відомий громадський діяч і публіцист Російської імперії Нікола Хр. Палаузов, Нафанаїл Стоянович (Охридський) та інші патріотичні налаштовані болгар. Практична сторона цієї мети була складною. Д. Цанков розумів гостру необхідність у створенні друкарні на території Болгарії. Інакше розвиток національної друкарської справи і культури був би неможливим. Але книгодрукування було досить дорогою справою. До того ж, необхідний був дозвіл Порти, яка, побоюючись національного пробудження болгар, всіляко перешкоджала розвитку типографської справи у Болгарії. Тому Драган Цанков вирішив поповнити свої знання в області друкарства перед поверненням на батьківщину. У Віденському університеті він додатково вивчав техніку друку, словоскладання, а також в спеціальному ательє опановував нещодавно відкритий новий спосіб отримання фото зображення – дагеротипію (за іменем винахідника – французького художника Луї Дагера) [1, р. 138].

Перебуваючи в австрійській столиці останні місяці, Д. Цанков ретельно планував відкриття друкарні після повернення до рідного Свіштов. Багато в чому він розраховував на матеріальну допомогу родичів-торговців. Також він збирався привезти з Австрійської імперії частину необхідної для друкарні техніку [1, р. 156]. Таким чином, молодий, але цілеспрямований студент, скрупульозно прораховував усі свої кроки для досягнення поставленої мети.

У 1852 р. Драган Цанков повернувся з Відня до Свіштова. Крім фінансових труднощів, спочатку необхідно було отримати дозвіл турецького

уряду. Цанков розумів, що постати з подібним проханням перед Портою – гарантовано зазнати невдачі.

З рекомендаціями від високопоставленого османського державного діяча князя Стефана Богоріді і видатного болгарського письменника Гаврила Кристевича Драган Цанков поїхав до Константинополя [24, с. 1769] з конкретним завданням: отримати дозвіл відкрити друкарню в Свіштові. В першу чергу, він покладався на допомогу болгарської колонії в османській столиці, що складалася переважно із заможних болгар-торговців. Однак поїздка виявилася безрезультатною: дозволу на відкриття друкарні в Болгарії не було отримано [13, с. 34].

Не гаючи часу, Цанков став налагоджувати контакти з відомими представниками болгарської культури. Він познайомився і підтримував зв'язок з Георгі С. Раковським*, який в той час разом з представниками болгарської діаспори в Константинополі активно боровся за автокефалію Болгарської церкви. Цанков захоплювався Раковським. Пізніше останній охарактеризував ставлення Цанкова до себе: «Тоді він мене обожнював» [3, с. 205], кажучи про період першої половини 50-х років XIX ст.

Зустрічався Цанков і зі своїм другом Нафанаїлом Охридським і болгарським вченим, публіцистом і поетом Костянтином Петковичем. Вони обговорювали, на яких засадах варто заснувати книжкове товариство, яке повинно було мати назву «Българска матица», і видавати два періодичних видання – «Матица Българска» і «Годишни календар» [13, с. 34]. Однак змінилася історична обстановка в регіоні. У 1853 року розпочалася Кримська війна. У липні 1853 р. російська армія окупувала Дунайські князівства – Валахію та Молдову. 4 жовтня 1853 р. Туреччина оголосила війну Росії.

* У 1843 р. Георгі Раковський керував антитурецькою повстанням в Браїлі (Румунія). У 1845 р. був заарештований і відправлений до Константинополя, де його засудили до семи років ув'язнення. Однак, в травні 1848 р. він вийшов на свободу. Пізніше став одним з найбільш прославлених болгарських революціонерів і організаторів національно-визвольного руху в Болгарії проти турецького панування.

Щоб попередити вкрай небажаний для Заходу розвиток подій у російсько-турецькому протистоянні, 4 січня 1854 р. англо-французький флот увійшов у Чорне море. Дипломатичні переговори не дали результатів, тому 21 лютого 1854 р. Росія оголосила війну Великій Британії і Франції. Союзники висадили 70-тисячний військовий десант у Варні і заблокували російський флот у Севастополі. Натомість Дунайська армія на чолі з генерал-фельдмаршалом князем І. Паскевичем на початку травня 1854 р. взяла в облогу Силістру – найважливішу турецьку фортецю на Дунаї.

Драган Цанков і більшість болгар зустріли війну з надією на позитивні зміни в країні. Відсунувши пріоритет зі створенням друкарні на другий план, молодий Цанков повернувся у Свіштов і приєднався до політичного руху, який надавав допомогу російській армії при входженні в Болгарію. Він брав активну участь в роботі «Таємного товариства», створеного Г. Раковським. На підпільних зустрічах соратники Чаковського обговорювали підготовку до збройної боротьби проти турецького панування [2, с. 69]. Вже після закінчення Кримської війни Раковський розповів, що в Свіштові і Велико Тирново були організовані таємні змови, інформація про які поширювалася серед болгар з метою пробудити народ до повстання болгар на території всієї Османської імперії [2, с. 69–70]. Раковський згадував, що люди відгукувалися з різних міст і повідомляли про успішну роботу своїх таємних осередків [2, с. 69–70].

Участь Драгана Цанкова в роботі «Таємного товариства» підтверджується й іншим джерелом – списком членів товариства, в якому фігурувало ім'я Димитр Цанковіч [14, с. 334–337]. Сам Раковський був навмисно або помилково записаний під прізвищем «Раковітцкі». Ймовірно, чоловік, котрий записував список імен і прізвищ, сприймав інформацію на слух і міг неточно викласти її на папері. Крім того, ім'я Димитр Цанковіч згадувалось саме про людину, що проживала в місті Свіштов, де, як відомо, був народжений інший болгарський революціонер – Димитр Ценович. Але в

своїх спогадах він повідомляє, що в цей період перебував в еміграції у Бухаресті [19, ф. 80, II, А 7430, л. 1], а отже, не міг брати участь у роботі «Таємного товариства». Це дає можливість припускати, що Димитр Цанковіч – насправді, Драган Цанков [14, с. 283–284].

Тим часом війна набирала обертів. 15–16 березня 1854 р. Англія і Франція оголосили війну Росії. Їх об'єднаний флот блокував російські морські сили в Чорному морі, а у вересні 1854 р. на Кримський півострів був висаджений десант, перетворивши його на головний театр військових дій. Антиросійська коаліція виглядала сильнішою. Тому Драган Цанков вважав, що на звільнення Болгарії Російською імперією розраховувати навряд чи доведеться.

Розчарувавшись і залишивши надію на допомогу Росії, Цанков повернувся до ідеї відкриття друкарні, для реалізації якої вирішив повернутися в центр церковно-національної боротьби – Константинополь. Про важливість цього питання Д. Цанков говорив: «У болгарського народу до сих пір не було друкарні, яка могла б задовольнити законні і найголовніші потреби» [14, с. 283–284]. Однак після перевірки особистих документів виявилось, що в них фігурує його хрестильне ім'я Димитр. Це викликало недовіру турецької влади, яка підозрювала його в розвідувальній діяльності на користь Петербурга [14, с. 283–284]. Молодий активіст отримав відмову [2, с. 80]. Переконавшись у неможливості отримати дозвіл Порти на друк «різних книг для болгарських шкіл» [13, с. 45] за підтримки Стефана Богоріді і Гаврила Кристевича, найвпливовіших представників болгарської діаспори в турецькій столиці, Д. Цанков вирішив шукати союзників серед іноземців (із тих держав, з якими Османська імперія була в добрих стосунках). Перший такий контакт він встановив з польським емігрантом Климентом Пшевлоцьким, котрий, напевне, познайомив його з відомим католицьким священником Є. Боре, який

відіграв не останню роль у розпалюванні Східної кризи, що передувала Кримській війні.

Саме цей французький місіонер-поліглот, ініціатор католицької пропаганди в Константинополі від монастиря Отців Лазаристів Св. Бенедикта, допоміг Д. Цанкову у його нелегкій справі. Свої справжні політичні цілі Цанков приховував і озвучив лише одну єдину свою мету – допомога в оснащенні болгарських шкіл підручниками. Також він спростовував звинувачення в тому, що він є таємним агентом Росії [2, с. 81]. Боре був захоплений тим, що Цанков видав болгарську граматику німецькою мовою. Тому представив його у французькому посольстві, яке клопотало перед Портою про дозвіл відкрити друкарню [13, с. 46]. Зважаючи на авторитет останнього, турецька влада схвалили початок роботи друкарні, але лише при монастирі Сан-Бенуа, де був католицький коледж. Реальна допомога французького духовенства стала основним мотивом таємного прийняття Драганом Цанкова католицизму в 1855 р. [12, с. 107]

Заступництво французів і перехід до іншої конфесії вплинули на сприйняття Д. Цанкова в суспільстві. Сучасники неодноразово згадували цей випадок в контексті прозахідної орієнтації майбутнього політика. Спілкування з поляками-католиками і лазаристами заклало міцну основу для підтримки унії в подальшому, а прийняттям католицизму Д. Цанкова не раз дорікали опозиційні партії упродовж усього його політичного життя. Втім, цілком можливо, що це був продуманий політичний хід, щоб використовувати цей факт в протиріччях між західними країнами і Росією [13, с. 48].

Тим часом міжнародний авторитет Цанкова зростав. Відомий журналіст і видавець того часу П. Карапетров в своїх спогадах писав про те, що Д. Цанкова поважали всі: «...і молоді, і старі» [11, с. 189]. «Цанков завжди говорив гаряче, переконливо і щиро, він був зухвалий і рішучий, й ні перед ким не схилявся», – ділився своїми враженнями П. Карапетров [5, с. 507].

Із закінченням Кримської війни у 1856 р., в якій брала участь велика кількість болгар, почав розвиватися національно-визвольний рух, в результаті чого зародилася боротьба за національне просвітництво. Цей період характеризується потужним культурним піднесенням [18, с. 49].

Продовжували зростати потреби освіченої частини болгарського суспільства, поширювалася ідея створення єдиної літературної мови [4, с. 102]. Кожен представник національного Відродження усвідомлював необхідність для подібної організації роботи друкарні. Деякі перші болгарські видавництва досить швидко закривалися через відсутність коштів і, головним чином, через перешкоди з боку турецької адміністрації. Так, наприклад, газета «Български орел», недовго проіснувавши, була переміщена в турецьку столицю під назвою «Цариградски вестник».

Ще в першій половині XIX ст. виникла ідея створення наукового і літературного товариства, яке консолідувало б сили представників болгарської культури і науки. Подібні ідеї підтримували такі видатні представники болгарської інтелігенції, як Васил Априлов, Георгі С. Раковський, Софроній Врачанський та ін. [14, с. 289] Передбачалося створення філологічного товариства або університету з метою збору всіх досягнень в області болгарської науки і поширення знань.

Дочекавшись закінчення Кримської війни, за підтримки константинопольських торговців К. Мариновича з Русе і К. Славчева з Тирново, – болгар за національністю, – Д. Цанков створив товариство під назвою «Община на българската книжнина» [10, с. 5]. Група складалася з приблизно 50 засновників [10, с. 6]. Так виникло перше видавниче товариство. Цанков став його головою. Із засновників та їх помічників стягували грошові внески, за рахунок чого працювала друкарня. За рік її роботи кількість помічників збільшилась майже в 2,5 рази (зі 100 до 241 осіб).

Д. Цанков став вивчати досвід книжкових об'єднань сусідніх слов'янських країн. Він ретельно планував роботу товариства. Про причини його створення Д. Цанков опублікував окрему статтю під назвою «Известие». Основними завданнями товариства він називав оснащення підручниками болгарських шкіл, а також переклади книг на болгарську мову [16, с. 131]. Важливим для його членів було й питання створення єдиної літературної мови.

Драган Цанков особисто посилено агітував і шукав підтримки у популярних болгарських діячів. Він щодня надсилав листи представникам освіти і культури, намагаючись налагодити контакти з низкою просвітителів та науковців, щоб спільно боротися за розвиток і розширення товариства.

Болгарська громадськість із захопленням сприйняла новину про створення книжкового товариства. Георгі С. Раковський говорив про це так: «Влітку 1857 року на радість всім болгарам в Константинополі було створено книжкове товариство» [25, с. 145]. Тепло відгукнувся і популярний болгарський письменник, мовознавець і громадський діяч Н. Геров [9, с. 699]. Цанкова також підтримали патріотично налаштована болгарська еміграція і слов'янофільські кола Росії [25, с. 184].

Тепер головним його завданням було спонукати болгарських вчених друкувати статті на теми болгарської духовної і політичної свободи. 1 січня 1858 р. вийшов перший номер періодичного журналу під назвою «Български книжици», який видавався в наступні 4 роки [4, с. 112]. Головним редактором став Димитр Мутев, який закінчив Московський університет і захистив докторську дисертацію в Німеччині. Так стало публікуватися перше періодичне видання як друкований орган товариства.

На шпальтах часопису «Български книжици» вперше були оприлюднені наукові історичні праці болгарських дослідників. Серед них були Петко Р. Славейков, Спиридон Н. Палаузов, Тодор Бурмов, Васил Друмев та ін. А також зарубіжні автори, зокрема П. Шафарик і А. Гільфердінг

[4, с. 113]. Тематика статей була найрізноманітнішою: на історичні, етнографічні, політичні, економічні теми, присвячені біографії відомих особистостей, географічні довідки, фольклорні матеріали тощо. В журналі друкувалися не лише наукові студії, а й літературні твори та рецензії.

У перших випусках «Български книжици» радикально відрізнялись від іншого відомого періодичного видання – «Цариградски весник»; перш за все статтями на тему самостійної болгарської церковної ієрархії. Однак з часом суспільно-політичний профіль журналу відійшов на задній план, і «Български книжици» стали втрачати свою популярність. Д. Цанков зазнавав фінансових труднощів й був змушений призупинити видавництво журналу. Але він отримав безцінний досвід в сфері друкарства. Видавництво журналу можна вважати успіхом в історії болгарської періодичної преси. Робота друкарні і створення книжкового товариства сприяли формуванню і згуртуванню новоболгарської інтелігенції. Однак у Д. Цанкова залишилася головна мета – створення друкарні, яка б займалася видавництвом загальнодоступного патріотичного матеріалу для всіх болгар.

Паралельно ним видавався щорічник товариства під назвою «Месецослов за 1857 г.», що був надзвичайно популярний серед пересічних болгар і швидко поширювався в сільській місцевості. Саме у цьому виданні Цанков анонімно опублікував свою історичну працю під назвою «Погляд на болгарську історію» [21, с. 7], яка стала допоміжним навчальним посібником, що використовувався в 60-х роках ХІХ ст. в болгарських школах (Габровській середній школі, Пловдивській семінарії, школах Велико Тирново, Свіштова та ін.) [8, с. 60]. В цьому історичному огляді Д. Цанков різко критикував грецьке духовенство і підкреслював внесок слов'янської цивілізації у світову історію, захоплюючись культурою і політикою середньовічної болгарської держави. У тексті автор приділив особливу увагу правлінню царя Сімеона.

З цього моменту Д. Цанков став робити особливий наголос на церковній темі, після чого, на думку багатьох дослідників, громадська діяльність активіста почала переростати у політичну. Але ми не ставили за мету розглядати цей аспект в даній публікації.

У підсумку можна стверджувати, що ранній етап громадської діяльності Драгана Цанкова відіграв важливу роль у розвитку болгарської видавничої справи середини XIX ст. Формування його світогляду значною мірою відбулося під впливом європейського інтелектуального середовища, насамперед під час навчання у Віденському університеті, де він ознайомився з ідеями конституціоналізму, слов'янського культурного руху та сучасними досягненнями в галузі філології й друкарства. Саме цей досвід визначив його подальшу культурно-просвітницьку та видавничу діяльність. Д. Цанков одним із перших усвідомив значення книгодрукування та періодичної преси як важливих інструментів формування національної свідомості болгарського суспільства в умовах османського панування. Створення товариства «Община на българската книжнина», організація друкарні та видання журналу «Български книжици» стали важливими етапами розвитку болгарської літературної мови, науки, освіти й журналістики. Попри важкі часи, діяльність Цанкова сприяла консолідації болгарської інтелігенції та поширенню ідей національного відродження серед широких верств населення. Особливе значення мали його історичні та публіцистичні праці, написані доступною народною мовою й спрямовані на популяризацію болгарської історії та культури. Водночас політичні обставини Кримської війни, складні відносини з османською владою та пошук підтримки серед західноєвропейських кіл вплинули на формування прозахідної орієнтації Цанкова, що згодом стало важливою складовою його громадсько-політичної діяльності. Таким чином, Драган Цанков був не лише активним учасником болгарського національного руху, а й одним із провідних організаторів культурно-освітнього процесу, який

заклав підґрунтя для подальшого розвитку болгарської національної ідентичності та модерної болгарської державності.

Список використаних джерел:

1. A. und D. Kyriak Cankof. Grammatik der bulgarischen sprache. Hardcover: Wentworth Press, 2018. 230 p. (перевидання)
2. Арнаудов М. Няколко тъмни епизода от живота на Раковски в 1853–1854 // Годишник на Софийския университет. Т. XXXIII. 1937. С. 69.
3. Архив на Г. Раковски. Т. I. София, 1952. С. 205.
4. Борщук Г. История на българската журналистика 1844–1877. София, 1965. С. 102.
5. Георгиев. Българо-полски литературни връзки в епохата на Българското възраждане // Годишник на Софийския университет: филологически факултет. Т. 1. Кн. 2. София, 1956. С. 507.
6. Документи за биография на Драган Цанков (1828–1896) // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1. А. е. 1. Л. 1–36.
7. Документи за Драган Цанков // Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 17к «Иван, Шишманов». Оп. 1. А. е. 358. Л. 1–78.
8. Душанов Д. Спомени (Писма и документи, публицистика). София, 1989. С. 60.
9. Из архива на Найдено Геров. Книга 2: Кореспонденция с частни лица. София: Издателство на БАН, 1914. С. 699.
10. История на Българската академия на науките, 1869–1969 / Божков Ст., В. Василев, В. Паскалева, Цв. Тодорова. София, 1971. С. 5.
11. Карапетров П. Сбирка от статии. София, 1899. С. 189.
12. Кирил патриарх български. Католическата пропаганда сред българите през втората половина на XIX в. Т. 1 (1859–1865). София, 1962. С. 107.

13. Ковачева М. Драган Цанков. Общественик, политик, дипломат до 1878 година. София: Наука и изкуство, 1982. С. 33.
14. Конобеев В. Д. Българското националосвободително движение. Идеология, програма, развитие. София, 1972. С. 283–284.
15. Лична кореспонденция на Драган Цанков // Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 57. Л. 1–31.
16. Месецеслов за 1857. Цариград. С. 131.
17. Научен архив на Българска академия на науките, ф. 17к «Иван, Шишманов», оп. 1, а. е. 358. Документи за Драган Цанков. 1–78 л.
18. Начов Н. Цариград като културен център на българите до 1877 г. // Сборник на Българската академия на науките. Кн. XIX. София, 1925. С. 7–53.
19. НБКМ–БИА, ф. 80, II, А 7430, л. 1.
20. НБКМ–БИА, ф. 356, а. е. 28, л. 2156.
21. Николова В. Драган Цанков. Политик на две епохи. София, 1994. С. 7.
22. Пеев П. Драган Цанков. София, 1944. С. 27.
23. Рачински А. Няколко думи за просветата на българския народ. Българска историческа библиотека. Т. VI. 1929. С. 184.
24. Стенографски дневници на XI Обикновено народно събрание. 1901. I извънредна сесия. С. 1769.
25. Съчинения на Г. С. Раковски. Избор и обяснителни бележки от М. Арнаудов. София, 1922. С. 295.
26. Цанков Д. Уводна статия. *България*. 1859. 28 март. Брой 1.